

Lezing voor Studium Generale in de serie *Homo Ludens – De festivalisering van het dagelijks leven*

Religieuze feesten als serieus spel

Een godsdienstpsychologische benadering

8 november 2005

Hans Alma

Universiteit Leiden

Universiteit voor Humanistiek

Inleiding

Volgens de onlangs overleden Duitse filosoof Hans-Georg Gadamer (1986), is een feestelijke gebeurtenis altijd iets dat de deelnemers uittilt boven hun alledaagse bestaan en hen verheft tot een soort universele gemeenschap. Er wordt iets herdacht en present gesteld ('enactment') in een gebeuren waarin verleden en heden samenvloeien. Het festival heeft zijn eigen tijdsdimensie. Het onderbreekt de normale gang van zaken en het doorbreekt onze gewoonlijke beleving van de tijd als lineair: vanuit het verleden over het heden naar een punt ver in de toekomst. Eigen aan het festival is dat het jaarlijks, of met een andere regelmaat, terugkeert. Het is die ritmische terugkeer ervan die het aan het lineaire tijdsverloop onttrekt. Op onze kalenders en in onze agenda's staan markeringen van gebeurtenissen die ieder jaar terugkeren: verjaardagen, nationale feestdagen, herdenkingen van indringende gebeurtenissen. In de vluchtigheid van ons bestaan bieden zij een bepaald houvast, een verankering in een tijdsdimensie die gekenmerkt lijkt te worden door eeuwigheid. Het gaat om een soort kosmisch ritme dat ons ervan verzekert dat niet alle tijd op dezelfde ondoordachte en weinig doorleefde wijze passeert. Festivals reiken ons momenten aan waarin we de werkelijkheid op een andere manier kunnen ervaren, met een intensiteit die ons bijblijft en die we met anderen willen delen. De tijdslimieten waaraan we in het leven van alledag gebonden zijn, vallen weg. Doelgerichtheid maakt plaats voor gemeenschapsgevoel. De druk van presteren maakt plaats voor de ervaring van vervulling.

Volgens Gadamer bieden religieuze vieringen de meest originele uitdrukkingen van deze ervaringen van vervulling en vormen zij het voorbeeld waarop seculiere feesten zich baseren. Religieuze feesten hebben een unieke inhoud: de manifestatie van God. Herinnering en actuele presentie gaan hier samen. Als voorbeeld neem ik in deze lezing het christelijke kerstfeest; een feest dat in de komende weken steeds weer onder onze aandacht zal worden gebracht. Ik beperk me in mijn voorbeelden in eerste instantie tot de specifiek christelijke inhoud van dit feest. Het kerstfeest heeft echter een veel bredere betekenis gekregen, en kan

bij uitstek een voorbeeld van de festivalisering van het dagelijks leven genoemd worden. Het lijkt wel of wij ieder jaar vroeger in met kerstversieringen opgetuigde straten lopen, en alsof tijdschriften ons oproepen om het dit jaar met nog meer glitter en glans te vieren dan we al gewend waren. Ik zal daar nog op terugkomen, maar beperk me in eerste instantie tot de christelijke kerstgedachte. Op het Kerstfeest wordt niet alleen de geboorte van Jezus 2000 jaar geleden herdacht. De oorspronkelijke aanwezigheid van de pasgeboren Jezus in zijn kribbe, waar het kerstverhaal naar verwijst, wordt in de kerstviering een gebeuren in onze eigen tijd. We stellen het present in kerststalletjes en kerstspelen. We vertalen het naar ons eigen leven in kerstverhalen met een actuele context. We ontlenen er betekenissen aan die relevantie hebben voor ons hier-en-nu, meestal met een verwijzing naar wat we zouden willen veranderen in ons leven en de wereld om ons heen. Elk religieus feest is een soort schepping en een transformatie van het zijn. Het feest krijgt daarmee een creatief karakter. Het kent ritmische herhaling, maar verrast steeds weer in het present stellen van het goddelijke. Het kan geen routine worden, want het stelt iets aanwezig dat steeds weer nieuw is. Het is als met een spel dat vaste regels kent, maar telkens verrast in de mogelijkheden die binnen dat kader oplichten. In termen van de literatuurwetenschapper Samuel Dresden (1987) kunnen we zeggen dat het bij religieuze feesten om 'ernstig spel' gaat.

Ernstig spel en positieve melancholie

Ernstig spel wordt gemotiveerd door 'positieve melancholie'. Volgens Dresden gaat het hierbij om "het gevoel dat iets ontbreekt aan het leven of het eigen leven, iets essentieels dat evenwel vaste contouren ontbeert, zet ertoe aan deze elders te zoeken" (1987, p.212). We kunnen een gemis voelen in ons leven, hoe druk en vol dat ook mag zijn. We hebben het gevoel dat we aan iets fundamenteels steeds niet toekomen. We kunnen dat 'iets' niet nauwkeurig omschrijven en iedere poging het te grijpen door een concreet doel te bereiken mislukt. We denken dat het gemis wel opgeheven zal zijn als we maar die mooie baan, die volmaakte partner, dat lot uit de loterij zullen hebben. Maar het 'iets' wijkt en onttrekt zich aan onze pogingen het te vangen. Dresden wijst op de religieuze connotatie van de term positieve melancholie: "Het christelijke en platonische vaderland is niet van deze aarde maar wel voor de ziel op aarde te horen en aan deze roep moet zij gehoor geven" (ib. p.213). Hij spreekt van 'verbannen zijn' en het daarmee samengaande heimwee als kenmerken van het menselijk bestaan. Dat klinkt als een treurig lot, maar Dresden wijst erop dat dit heimwee de bron en motor van onze creativiteit is. Het zet ons ertoe aan uitdrukkingsvormen te zoeken voor deze heimwee en voor datgene waar we naar verlangen. Het zet ons aan tot pogingen daadwerkelijk dingen te veranderen. Positieve

melancholie kan mensen ertoe aanzetten zichzelf te overwinnen in het nastreven van een ideaal. Religieuze verschijnselen als bekering en ommekeer zijn in zekere zin manifestaties van zelfoverwinning.

Het religieuze feest dat het alledaagse bestaan op gezette tijden doorbreekt, laat iets oplichten van het essentiële dat wij missen. Het heft onze heimwee naar een beter leven tijdelijk op en vormt deze om tot inspiratie om tot dat betere leven te komen. Het religieuze feest roept op tot ommekeer en kan zo het dagelijks leven dat na het feest weer voortgezet wordt, beïnvloeden. Daarin is de ernst van het religieuze feest als vorm van spel gelegen. Een interessante visie op ‘ernstig spel’ is te vinden bij de psycholoog Kenneth Gergen (1991). Hij doelt hiermee op ons deelnemen aan gemeenschapsvormen zoals het gezin, onze werkomgeving, de Nederlandse samenleving. Al deze gemeenschapsvormen hebben spelregels en kennen ons rollen toe, die voor een belangrijk deel onze identiteit bepalen. Onze deelname aan deze gemeenschapsvormen, vormt zo de grondslag van ons bestaan. Wanneer deze deelname het karakter heeft van ernstig spel, volgen wij de cultuurbepaalde spelregels en erkennen de interne waarde van het spel voor de deelnemers, zonder uit het oog te verliezen dat die waarde gebonden is aan tijd en context, en altijd ook een element van toeval kent. Alleen wanneer we die contextgebondenheid in het oog houden, behouden onze gemeenschapsvormen een zekere speelsheid en voorkomen wij dat ze een naar binnen gekeerd, anderen uitsluitend karakter krijgen. Gergen stelt dat het in een gemeenschapsvorm kan gaan om ‘eindige spel’, dat gespeeld wordt om te winnen en waarvan de grenzen vastliggen. Denk bijvoorbeeld aan een bedrijf dat een concurrentieslag moet winnen en daarvoor een strategie ontwikkelt. Of aan een politieke partij die binnen ons democratische bestel aan de macht probeert te komen. Bij dergelijke spelen kan maar één winnaar zijn. Daarnaast zijn er echter ‘oneindige spelen’, die gespeeld worden met als doel voortzetting van het spel zelf en waarbij met grenzen gespeeld wordt: de regels kunnen gaandeweg veranderd worden. In een gezin bijvoorbeeld gaat het niet om winnen of verliezen, maar om een goede manier van samenleven. De regels daarvoor veranderen naarmate de kinderen ouder worden en de gezinsleden nieuwe ervaringen opdoen. Hetzelfde geldt voor de interne dynamiek van een bedrijf, dat om zijn voortbestaan te garanderen aan de onderlinge relaties moet werken en nieuwe wegen moet vinden om medewerkers te motiveren. Juist in oneindige spelen is de vraag naar waarden en naar de manier waarop we ons samenleven willen vormgeven, aan de orde. Hier kunnen we experimenteren met nieuwe mogelijkheden en proberen grenzen te verleggen – niet ten koste van anderen en niet gericht op overwinning, maar vanuit betrokkenheid op wat met een mooi woord ‘het goede leven’ genoemd kan worden. In het dagelijks leven zijn ‘eindige spelen’ van belang, maar zij

kunnen tot stagnatie leiden. Gergen ziet de creativiteit en zingevende functie van ‘oneindige spelen’ als essentieel voor het spel van het menselijk bestaan.

Kunnen we ons het religieuze feest als een oneindig spel voorstellen? Oneindigheid wordt in ieder geval gesuggereerd door de ritmische herhaling ervan, die niet aan een tijdslimiet gebonden lijkt te zijn. Voorts is het geen spel dat afgelopen is zodra iemand het gewonnen heeft: winnen en verliezen zijn in dit geval geen zinvolle categorieën. Of het zou moeten zijn dat het spel steeds weer herhaald wordt, omdat iederéén erbij te winnen heeft. Wat het contextgebonden karakter van het spel betreft, kent het religieuze feest een zekere ambivalentie. Enerzijds is het gebonden aan liturgische vormen die tijd en cultuur lijken te overstijgen. Anderzijds is er een veelheid aan liturgische vormen in verschillende religieuze stromingen en culturele contexten. Ook liturgische vormen kennen hun aanpassingen. Hier interesseert me echter vooral de vraag wat het van de deelnemers vraagt om aan religieuze feesten als ernstige, oneindige spelen vorm te geven. Deze vraag staat in de context van de bredere kwestie van de vitaliteit van religieuze spelen in een seculiere samenleving. Kunnen zij zich in deze situatie handhaven? En wat is het belang daarvan?

De psychologische relevantie van het religieuze feest

Het religieuze feest kan verschillende gevoelens oproepen. De vreugde kan vooral de herhaling gelden: het goddelijke wordt weer present gesteld, als vertrouwde aanwezigheid in een veranderende, hectische wereld. De symbolen en rituelen waarmee het feest gepaard gaat, roepen de veiligheid van herkenning op. Het feest biedt gezelligheid en nostalgie: “weet je nog, hoe mooi we deze kerstliederen als kind al vonden”. De vreugde kan echter ook het verrassende uitzicht op een beter leven gelden. Het religieuze feest krijgt dan het karakter van een appèl dat oproept tot ommekeer. Niet het nostalgisch terugkijken, maar het hoopvol vooruit kijken staat op de voorgrond. Het feest staat niet in het teken van de goede oude tijd, maar van nieuwe kansen en mogelijkheden. Hoewel in de praktijk zowel de herhaling als het verrassende uitzicht een rol zullen spelen in de beleving van een religieus feest, is het toch zinvol om deze verschillende gevoelens nader te analyseren als uitdrukking van verschillende levenshoudingen, die van invloed zijn op iemands godsdienstig leven.

Vreugde ontlenen aan wat bekend en vertrouwd is, komt voort uit het verlangen naar veiligheid en geborgenheid; ons laten raken door iets wat verrast en prikkelt, komt voort uit openheid voor en nieuwsgierigheid naar de wereld. Volgens de psychoanalyticus Schachtel (1984/1959) gaat het hier om twee fundamentele menselijke motieven, die hij aanduidt met de termen geborgenheidsprincipe en transcendentieprincipe. De term transcendentie gebruikt hij in

de betekenis van openheid naar de wereld, het overstijgen van persoonlijke behoeften en belangen in het exploreren van de omgeving. Het gaat hier om "het ontzag voor en de verwondering over wat oneindig nieuw en onbekend is" (1984/1959, p.53; vert.HA). Transcendentie- en geborgenheidsprincipe zorgen voor een basale spanning in het menselijk bestaan, die iemands levenshouding bepalen. In ieder van ons speelt zich een conflict af tussen het verlangen naar het verleggen van grenzen en het vasthouden aan wat veilig en vertrouwd is. We verleggen onze grenzen bijvoorbeeld door te reizen, ons in te leven in de avontuurlijke hoofdpersoon uit een film, of door onszelf lichamelijke of intellectuele uitdagingen te stellen. En ons verlangen naar geborgenheid wordt gevoed wanneer we na een reis weer veilig terugkeren in onze vertrouwde omgeving, blij zijn als we ons na de film weer realiseren dat ons eigen leven een stuk eenvoudiger is dan dat van onze filmheld, en na onze lichamelijke en intellectuele inspanningen lekker even lui kunnen zijn of iets ‘doms’ kunnen gaan doen. Het relatieve belang en de kracht van elk van onze verlangens naar geborgenheid dan wel transcendentie varieert van persoon tot persoon en van situatie tot situatie. De ene mens is avontuurlijker dan de andere; in de ene situatie spelen we liever op ‘safe’, terwijl we in een andere situatie graag onbekend terrein verkennen. Schachtel benadrukt dat het moed vraagt om de ontmoeting met het onbekende aan te gaan: de moed om onze vertrouwde manier van kijken naar en omgaan met de wereld los te laten en de angst te overwinnen die daardoor veroorzaakt wordt. Het angstige gevoel dat opgeroepen wordt wanneer we niet precies weten wat er van ons verwacht wordt en of we ons wel kunnen handhaven in een vreemde situatie, gaan we vaak liever uit de weg. Angst is de sterkste blokkade van openheid naar de wereld; angst maakt dat we ons liever afsluiten dan openstellen voor wat zich buiten ons vertrouwde leven van alledag afspeelt.

Volgens Schachtel hangt angst onlosmakelijk samen met onze manier van in het leven staan. Hij onderscheidt twee houdingen van waaruit we de wereld tegemoet treden, die nauw samenhangen met onze manier van waarnemen. Meestal nemen we selectief die aspecten uit onze omgeving waar die belangrijk zijn met het oog op onze persoonlijke behoeften, angsten, wensen en doelen. We verdelen onze wereld in ‘te gebruiken’ en ‘te vermijden’ objecten. We richten ons op dat wat we kennen en vertrouwen. Deze waarnemingsstijl duidt Schachtel aan als de op onszelf gerichte, *autocentrische waarneming*. Zij heeft belangrijke overlevingswaarde. In veel situaties is het voldoende en zelfs nodig om ons te oriënteren aan het vertrouwde en bekende. In het verkeer bijvoorbeeld is het goed als we weten waar we op moeten letten, en ons niet teveel laten afleiden door onze interesse in de sterrenhemel boven ons. In het leven van alledag lopen we echter het risico dat we ons afsluiten voor wat nieuw en onbekend is, omdat dit buiten onze routine valt, of omdat we het als onveilig ervaren. Het

is daarom goed dat we ook juist nieuwsgierig zijn naar wat we niet kennen. Deze nieuwsgierigheid ligt ten grondslag aan de tweede waarnemingsstijl die Schachtel onderscheidt: de naar buiten gerichte, *allocentrische waarneming*. Hierin wordt de focus verlegd van de waarnemer naar het waargenomene: niet de behoeften van de persoon, maar belangstellende aandacht voor de omgeving staat centraal. Schachtel ziet autocentriciteit en allocentriciteit als twee polen van een continuüm, waartussen mensen heen en weer bewegen. Aan de ene kant is er het verlangen grenzen te verleggen en onontgonnen terrein te verkennen, maar daarvoor is het nodig dat we het ons vertrouwde perspectief loslaten. En we verlangen aan de andere kant juist naar de veiligheid van dat vertrouwde, met anderen gedeelde perspectief om onze wereld waar te nemen en te begrijpen. Schachtel spreekt van een fundamentele spanning tussen twee polen: openheid naar de wereld enerzijds en angst voor het verlaten van geborgenheid anderzijds.

Het is belangrijk om te beseffen dat mensen altijd een balans zoeken tussen autocentriciteit en allocentriciteit. Wanneer de balans te ver doorslaat naar autocentriciteit, ervaren we ons leven als sleur en slaat de verveling al snel toe. We maken ons zorgen dat we onze mogelijkheden niet realiseren, geen betekenisvolle relatie met de wereld om ons heen aangaan en onszelf verliezen. Slaat de balans te ver door naar allocentriciteit, dan groeit de angst voor het verlaten van veilig gebied, waarin we ons geborgen voelen. Hoe de balans er concreet uit komt te zien is situatie-gebonden: in een situatie waarin iemand bedreigd wordt in zijn directe levensbehoeften, zal gerichtheid op de eigen veiligheid en dus autocentriciteit op de voorgrond staan. Een wandeling in de natuur, of een bezoek aan een museum, maar ook een religieus feest, biedt ruimte voor een allocentrische houding. Het gaat daarbij om gradaties. Autocentriciteit in pure vorm komt alleen voor in gevallen van psychische ziekte, bijvoorbeeld bij ernstige angststoornissen. Allocentriciteit in pure vorm is voor mensen niet haalbaar: een mens is bij het omgaan met zijn omgeving altijd mede gemotiveerd door persoonlijke behoeften en angsten. Mensen worden slechts geraakt door iets dat daarbij aansluit. Maar zij kunnen zich alleen werkelijk betrokken voelen op iets als zij die gerichtheid op zichzelf overstijgen en hun houding een allocentrische dimensie krijgt. Schachtel brengt de allocentrische houding in verband met zinbeleving. Zij maakt een zodanige belangstelling voor en een betrokkenheid op de omgeving mogelijk, dat deze als zinvol kan worden ervaren. De dingen om ons heen krijgen een intrinsieke waarde; zij worden niet langer gezien als middelen voor het bereiken van een persoonlijk doel, maar als doelen in zich. Juist de niet-lineaire tijdsdimensie en het 'doelloze' karakter van het religieuze feest, maakt een dergelijke manier van stilstaan bij de wereld mogelijk. Het religieuze feest biedt ons als het ware een structuur waarbinnen onze allocentrische houding tot uitdrukking

en ontwikkeld kan worden. Ook in dat opzicht is het verwant met spel. Voor de ontwikkeling van een allocentrische houding is spelen namelijk van essentieel belang. Volgens Schachtel moet het plezier van een kind in zijn spel begrepen worden in termen van vreugde om de ontmoeting met de wereld; een vreugde die gebaseerd is op het activeren van een gevoel met alles wat leeft verbonden te zijn (1959/1984, p.42). Wat levert het ons op als we het religieuze feest, met zijn kenmerkende elementen van herhaling en vernieuwing, vergelijken met het verkennende spel van het kind?

‘De spelende kindercultuur’ en het religieuze feest

Volgens de pedagoog Bjorkvold (1989/1992) wordt ‘de spelende kindercultuur’ gekenmerkt door een grote spontaniteit en scheppingskracht. Kinderen worden iedere dag geconfronteerd met nieuwe uitdagingen. Ze oefenen zich op lichamelijk gebied om hun mogelijkheden te vergroten. Ze zien en horen dingen die ze nog niet kennen en waar ze nieuwsgierig naar zijn. Kinderen zijn voortdurend bezig grenzen te verleggen; dit is een natuurlijke dynamiek voor menselijke groei. Bjorkvold stelt dat spelen hierin van doorslaggevend belang is, omdat het, ik citeer, een "veilige verankering in het oude" biedt, als voorwaarde voor "gewaagd onderzoek naar het nieuwe" (Bjorkvold, 1989/1992, p.78). Spelen impliceert het verkennen van nieuwe mogelijkheden, met alle risico's van dien, maar ook herhaling van wat het kind al beheerst en herkenning van het vertrouwde. Bij een verkleedpartijtje haalt het kind letterlijk uit de kast wat het van huis uit heeft meegekregen, maar op het moment dat het de oude jurk van zijn moeder aantrekt is het kind een ander en bekijkt de wereld vanuit een nieuw perspectief. Bij een balspel wordt duidelijkheid geboden door de spelregels, maar daarbinnen moet het kind leren anticiperen op wat anderen doen en van haar verwachten. Het spel levert een onmisbare bijdrage aan het omgaan met de spanning tussen geborgenheid en transcendentie, die eigen is aan het menselijk bestaan. Het biedt een veilige ruimte voor het oefenen van inlevingsvermogen en het omgaan met de verwachtingen van anderen, en voor nieuwe ervaringen in het omgaan met de wereld.

Een belangrijk vereiste voor deelnemers aan een spel is volgens Bjorkvold overgave: wie afstand neemt ligt eruit. Het spel stelt iemand in staat zichzelf te vergeten en zich in te zetten voor het gemeenschappelijk belang van de spelers. Spelen kunnen daarnaast bijdragen tot een verruiming van perspectief, doordat zij de verbeelding stimuleren. Verbeelding, het vermogen zich dingen voor te stellen die niet feitelijk aanwezig zijn, betekent geen vlucht uit de werkelijkheid, maar een ruimere opvatting van de werkelijkheid. Verbeelding heeft evenals het rationele denken betrekking op het menselijke streven de wereld te kennen en begrijpen; het is

een speelse, creatieve manier om tot inzicht te komen. Dit ‘kenorgaan’ oefenen mensen in hun spel; het wordt eveneens gestimuleerd door literatuur, beeldende kunst en muziek. Hoewel het spel in de westerse cultuur ondergewaardeerd wordt, bestaat er volgens Bjorkvold een onderstroom door onze hele cultuurgeschiedenis heen, die kind en kinderlijkheid waardeert als een vitale hulpbron voor het menselijk leven. Onderkend wordt dat aan die kinderlijke speelsheid een authentieke gevoeligheid ten grondslag ligt, die een vollediger ontmoeting met de werkelijkheid mogelijk maakt. De volwassene kan niet zonder meer teruggaan naar vroegere waarnemings- en denkvormen, maar de verbeeldingskracht is een vorm van mentaal functioneren die een eigen ontwikkeling kent. Deze ontwikkeling kan gestimuleerd worden. Worden als een kind betekent geen terugkeer naar een vroeger ontwikkelingsstadium, maar behoud en ontwikkeling van het vermogen tot verwondering.

Bjorkvold laat de waarde zien van ritmische herhaling van wat bekend en vertrouwd is, als basis voor openheid naar de wereld en het verkennen van nieuwe mogelijkheden. Juist hierin kan de kracht gelegen zijn van het appèl dat een religieus feest op ons doet. Het Kerstfeest kan een vertrouwen in ons wekken dat het mogelijk maakt om stappen op weg naar verandering te zetten. Wanneer het de herinnering oproept aan bijvoorbeeld een kinderlijk geloofsvertrouwen, kan het een nieuwe hoop in ons wekken, van waaruit we pijnlijke zaken in ons huidige leven onder ogen durven te zien. Herhaling wordt dan tot ommekeer. Hiervan kan alleen sprake zijn wanneer iemand werkelijk iets op het spel zet, wanneer er sprake is van overgave aan het eigene van het feest en wat daarin present wordt gesteld. De persoon moet binnengaan in de wereld van het religieuze feest, en kan dit dankzij de verbeeldingskracht. De taal, vormen, verhalen en muziek van religieuze feesten zijn erop gericht de verbeelding te stimuleren. De verbeeldingskracht als belangrijk kenmerk van het religieuze feest, vraagt nadere aandacht.

Verbeelding

Stelt u zich eens voor dat u een kerstnachtdienst bijwoont en naar het kerstverhaal luistert. Het is donkerder in de kerk dan anders, en de brandende kaarsjes in de kerstboom geven een wat mysterieuze sfeer. Ineens ziet u de beelden van het kerstverhaal duidelijk voor u: Maria en Jozef die op zoek zijn naar een onderkomen voor de nacht en geen logies vinden, de kribbe, de dieren, de herders. U vraagt zich af hoe u zou reageren als er straks, midden in de nacht een hoogzwangere vrouw en een man bij u thuis zouden aanbellen: zou u ze binnenlaten? Het vermogen om ons dingen voor te stellen die niet feitelijk gegeven zijn, maar die wel tot de mogelijkheden van de situatie behoren, duid ik aan met verbeeldingskracht. Dankzij uw verbeelding kunt u zich verplaatsen in een ander, of dit nu een reële ander is of een bijbelse

figuur. Religieuze verhalen kunnen verrassende perspectieven aanreiken, die het vertrouwde doorbreken en tot nieuw inzicht leiden. Dat kan erin resulteren dat we de ander gaan begrijpen; mogelijk gaan we ons zelfs inzetten voor het lot van de ander. Misschien besluit u nog deze kerstnacht om vrijwilligerswerk te gaan doen bij het inloopcentrum bij u in de buurt. U wordt hierin gesterkt door het visioen van een meer herbergzame wereld, dat de kerstviering bij u oproept. Daaraan ligt eveneens verbeeldingskracht ten grondslag. In feite berusten al onze waarden, doelstellingen en idealen op ons vermogen ons te verplaatsen in anderen en ons voor te stellen hoe de wereld eruit zou zien als die waarden, doelstellingen en idealen gerealiseerd zouden zijn.

We gaan nog even terug naar de kerstnachtdienst. Hiervoor is gesteld, dat in een religieuze viering het goddelijke present wordt gesteld, niet als een herinnering aan een gebeurtenis van lang geleden, maar als iets dat werkelijkheidswaarde heeft in het hier-en-nu. Natuurlijk is de aanwezigheid van de pasgeboren Jezus in een Nederlandse kerk anno 2005 geen ‘naakt feit’, dat door een sensatiebeluste journalist op foto kan worden vastgelegd. En toch kan die aanwezigheid van Jezus voor de deelnemers aan de kerstviering een diepe waarheid worden, met relevantie voor het eigen leven. Levenssituaties krijgen in het licht van de huidige ervaring nieuwe betekenis, maar omgekeerd geeft de verbinding met het eigen leven ook een nieuwe dimensie en zeggingskracht aan het bijbelverhaal.

Verbeelding heeft existentieel belang, zij is een bron voor diepgaand inzicht in het menselijk bestaan. Er staat iets op het spel in het speelse proces van verbeelding; het is avontuurlijk en soms pijnlijk (Dewey, 1980/1934, 1981/1925; Schachtel, 1959/1984). De verbeelding komt voort uit de ervaring van een kloof tussen wat feitelijk gegeven en wat mogelijk is, en kan een aanzet geven tot verandering van onze levensomstandigheden. De verbeelding vindt haar wortels in ons bewustzijn van de wereld als een onzekere, ambigue omgeving, die ons soms steunt en andere keren frustreert. We stuiten hier opnieuw op de fundamentele spanning die onze relatie tot de wereld kenmerkt: we verlangen naar een geborgenheid die we hooguit bij momenten kunnen ervaren, maar die ons ook telkens weer ontglipt. Aan de ene kant ontvluchten we de onzekerheid door ons af te sluiten voor informatie en ervaringen die onze zekerheden op het spel zetten. Aan de andere kant kan deze onzekerheid ons stimuleren om te reflecteren op existentiële vragen, wat in feite een moedig en verbeeldingsvol verkennen van grenzen is. We hebben immers geen feitelijke informatie over de zin van ons leven, over de goede keuze bij een ingrijpende beslissing, over de waarde en wenselijkheid van het ideaal dat we nastreven. We kunnen hier wel voorstellingen van proberen te maken, die gebaseerd zijn op eigen levenservaringen en die van anderen.

Onze verbeelding slaat een brug tussen wat bekend en wat onbekend is, geworteld als zij is in onze herinnering en uitlopend in een anticipatie van nieuwe mogelijkheden. Zij stelt ons in staat existentiële thema's te onderzoeken op manieren die de dagelijkse gang van zaken niet verstoren. We kunnen dit doen door een boek te lezen, naar een film te kijken, of deel te nemen aan een religieus ritueel: in elk van deze culturele vormen zijn bestaansvragen aan de orde, waarmee we ons verbeeldingsvol kunnen inlaten. Naast kunstwerken en religieuze beelden, kunnen ook grappen, speelse activiteiten, lichamelijke sensaties en dromen ons in een situatie brengen waarin de vanzelfsprekende wereld plaats maakt voor een ervaring van iets nieuws en verrassends (vgl. Schachtel, 1959/1984). Zij helpen ons om vanuit verschillende invalshoeken naar iets te kijken en perspectieven op een onverwachte wijze te combineren.

Verbeelding helpt ons, zo zagen we, om de gegeven situatie, de wereld van de 'naakte feiten' te overstijgen. Volgens de filosofe Iris Murdoch (2003) verschaft de verbeelding ons een waardevol ideaal, waarnaar wij kunnen handelen. De rijkdom van de werkelijkheid, die verder reikt dan de 'naakte feiten', kunnen we alleen bereiken door de kracht en verfijning van onze verbeelding. Deze definieer ik als een persoonlijke en emotioneel betrokken exploratie van mogelijkheden die de grenzen van het strikt feitelijke overstijgen, een exploratie die voortkomt uit positieve melancholie. Vanuit het hiervoor besproken gevoel dat er iets essentieels maar ongrijpbaars ontbreekt aan het leven, geven mensen in religieuze feesten vorm aan een verbeeldingsvolle zoektocht die tegelijkertijd speels en ernstig is. In het feest manifesteert zich het gezochte, niet als een aantoonbaar feit, maar als een geloofsrelatie die in het zoeken tot stand komt.

Religieus geloof

Vanuit de hier besproken visie hangt religieus geloof nauw samen met de menselijke nieuwsgierigheid die steeds weer aanzet tot verkenning van het onbekende. Wanneer ik deze in verband breng met spel, wil ik daarmee zeker geen vrijblijvendheid suggereren. Spel en verantwoordelijkheid zijn evenmin tegenpolen als spel en ernst dat zijn. Wat hier is aangeduid als een speelse of allocentrische houding staat voor een openheid naar en stilstaan bij de wereld die gevoelig kunnen maken voor lijden en onrecht en die oproepen tot handelen. Wanneer ik ten aanzien van religieuze feesten de metafoor van 'oneindig, ernstig spel' hanteer, bedoel ik niet dat het 'maar' om een spelletje zonder consequenties gaat. Het christelijk geloof begint met een oproep die aanzet tot een duurzaam, identiteitsbepalend 'commitment' (vgl. Van der Ven, 1997). Geloof kan niet los gezien worden van toegewijd, creatief handelen, gemotiveerd door 'positieve melancholie' die aanzet tot een zoeken naar nieuwe mogelijkheden. Religieuze

feesten zijn momenten van bezinning op dit gelovig handelen en stimuleren het doordat zij de verbeelding voeden en de geloofsrelatie ervaarbaar maken.

Wat is hierbij het belang van de inhoud die een religieuze traditie aanreikt? Het gaat me hier niet om theologische vragen, maar om de bredere vraag naar de relatie tussen ervaring en traditie, tussen beleving en leer. De inhoud van de religieuze feesten zoals die door een traditie wordt aangereikt, is m.i. van belang voor het voeden van, richting geven aan en kritisch reflecteren op de verbeeldingskracht. Over de voeding die een traditie biedt in de vorm van verhalen, rituelen en symbolen heb ik al gesproken. Wanneer we hiermee van jongs af aan opgroeien, worden onze verwachtingen en daarmee onze voorstellingen van het leven hier mede door gevormd. De traditie voedt niet alleen inhoudelijk, maar ook structureel: er wordt een structuur aangelegd voor onze ervaringsmogelijkheden. Ook het religieuze feest zoals dat in een concrete situatie gevierd wordt, reikt een structuur aan die houvast biedt aan de verbeeldingskracht van de deelnemers. Wat er gezegd en gezongen wordt, de beelden die gebruikt worden, de ruimte waarin de viering zich afspeelt: dit alles geeft richting aan de voorstellingen die mensen zich vormen. De traditie kent echter ook een kritische component: zij vormt als het ware een toetssteen voor onze voorstellingen en ervaringen. Zij confronteert ons met de ervaringen van anderen, zoals deze neergeslagen zijn in religieuze teksten, en zoals deze verwoord worden in de voortgaande overlevering van die teksten. Natuurlijk kunnen we ons daaraan onttrekken in de roes van het feest, in de stroom van prettige gevoelens die het feest in ons oproept. Maar vergeet niet: het gaat bij religieuze feesten om ernstig spel, dat betrekking heeft op de grondvragen van ons bestaan. Participatie betekent van ons dat we ons met die vragen inlaten. Het kerstfeest vieren betekent vreugde om de ervaring van een geloofsrelatie, maar ook reflectie op de consequenties daarvan voor ons eigen leven. De religieuze traditie reikt daar perspectieven voor aan.

Willen religieuze feesten hun vitaliteit behouden, dan moeten leer en beleving steeds weer op elkaar betrokken worden. Je zou kunnen zeggen dat de religieuze traditie met haar formulering van overtuigingen en inzichten een verstandelijke systematiek aanreikt, maar idealiter ook speelse, systeemdoorbrekende verwondering stimuleert. Dit laatste doet zij met haar poëzie, haar kunst, haar feesten. Speelsheid en systematiek moeten niet te ver uit elkaar gelegd worden: ieder spel heeft regels en conventies; kennis daarvan is nodig om het spel ten volle te begrijpen en genieten. De dynamiek van regels en originaliteit, conventie en visie, doet zich dus ook binnen het spel voor: zonder kader is er geen ruimte voor het verleggen van grenzen. Bjorkvold spreekt in dit verband van 'poëtische intelligentie', die kinderen eigen is: zij nemen waar met zowel verstand als fantasie, met nuchtere registratie en openlijke verbazing.

Dresden (1987) doelt op een soortgelijk verschijnsel met zijn term 'reflecterende beleving'. Beleving en de bezinnende bewerking daarvan worden met elkaar verbonden zonder dat de spanning ertussen verloren gaat. Dit spanningsveld van poëtische intelligentie of reflecterende beleving biedt een interessant perspectief op religieuze feesten: enerzijds is er de verstandelijke systematiek van het religieus referentiekader, anderzijds is voor een religieuze ervaring de "zoekende onrust" van de verwondering nodig (Bjorkvold, 1989/1992, p.174). Waar bezinning aan de hand van een referentiekader of beleving die voortvloeit uit grensverleggende verwondering ontbreekt, wordt het religieuze feest van zijn dynamiek beroofd. Benadrukt moet echter worden dat de *beleving* de 'muzische sleutel' is tot het feest; inhouden en vormen die niet aansluiten bij de beleving worden dor en pure conventie.

Kerst als seculier feest

Heimwee, openheid voor en nieuwsgierigheid naar de wereld, verbeelding, reflectie op de grondvragen van ons bestaan: wat heeft dat alles te maken met het kerstfeest zoals wij dat straks gaan vieren? Gaat het er dan niet om de zorgen van alledag even te vergeten en ons leven te versieren met kerstballen, kerstkleding, kerstkalkoen en champagne? Gebruiken we onze verbeelding niet vooral met het oog op de tafelversiering en kerstcadeaus? Verdwijnen de grondvragen van het bestaan niet achter de gemoedelijkheid van kerstmarkten en kaarslicht? Bezoeken we de kerstnachtdienst niet vooral uit sentimentaliteit of om onze esthetische behoeften te bevredigen? Met de secularisering lijken religieuze feesten hun vitaliteit verloren te hebben, en opgeslokt te zijn door de wereld van commercie en consumptie. Kerst is een seculier feest geworden, waar geen religieuze traditie en religieuze ervaring aan te pas komen.

Het lijkt me goed te verdedigen dat aan de behoefte aan seculiere feesten nog steeds heimwee naar iets fundamenteels ten grondslag ligt, aan iets dat in ons leven van alledag ontbreekt en waarnaar we blijven verlangen. Nog steeds gebruiken we onze verbeeldingskracht om ons voorstellingen te maken van dat 'iets' en het in ons leven te realiseren. Die verbeeldingskracht wordt voor velen echter niet langer gevoed en gestructureerd door een religieuze traditie. Feesten lijken niet langer het karakter te hebben van een gezamenlijke zoektocht, maar eerder in het teken te staan van voor-elk-wat-wils. In het kerstfeest manifesteert zich niet langer het goddelijke, maar de materiële rijkdom van onze samenleving.

Vanuit godsdienstpsychologisch perspectief doet zich de vraag voor, of we in dit proces iets belangrijks zijn kwijtgeraakt. We hebben gezien dat een religieus feest ons de mogelijkheid biedt om een relatie tot de werkelijkheid te vestigen, waarin we onze eigen behoeften kunnen overstijgen en ons open kunnen stellen voor de ander of het andere in zijn eigenheid en

vreemdheid. In het religieuze feest manifesteert zich het gezochte, niet als iets dat er al was, maar als een geloofsrelatie die in het zoeken tot stand komt. Die geloofsrelatie hoeft niet noodzakelijk als een relatie tot God verstaan te worden. Om zich open te stellen voor de ander of het andere, ook in niet-godsdienstige zin, is een zeker basisvertrouwen in zichzelf en in de wereld nodig. De psychoanalyticus Erik Erikson brengt dit fundamentele vertrouwen in verband met religieus geloof, maar dan zeer ruim opgevat (vgl. Zock, 1990). Het gaat hem om een geloof dat ons voedt en motiveert in het aangaan van de uitdagingen waarvoor we ons in ons leven gesteld zien. Het vormt de basis van waaruit we de wereld kunnen verkennen en grenzen kunnen verleggen, en ons bestaan als zinvol kunnen ervaren.

Misschien staat het vieren van Kerst, of dit nu religieus of seculier gebeurt, vaak in het teken van die andere basismotivatie in ons leven: het zoeken naar veiligheid in wat vertrouwd en bekend is. Maar positieve melancholie zet zowel gelovigen als agnosten en atheïsten er toch steeds weer toe aan op zoek te gaan naar wat ontbreekt en vormen te ontwikkelen om hun verlangen te verwoorden en verbeelden. Religieuze groeperingen zoeken naar nieuwe vormen om aan de kerstviering gestalte te geven, om de dynamiek tussen christelijke traditie en persoonlijke ervaring te herstellen. Daarnaast zijn er overal in ons land initiatieven om alternatieven te bieden aan mensen die niet in de christelijke traditie staan, maar de kerstperiode wel in het teken willen stellen van bezinning en spiritualiteit. Het ernstige, oneindige spel gaat door.

Literatuur

- Bjorkvold, J.-R. (1992). *De muzische mens: Het kind en het lied - spelen en leren in alle levensfasen*. Rotterdam: Ad. Donker.
- Dewey, J. (1981). *Experience and nature* (The later works 1925-1953: Vol.1 1925). Carbondale: Southern Illinois University Press. (Oorspronkelijke uitgave 1925)
- Dewey, J. (1980). *Art as experience*. New York: Perigee Books. (Original work published 1934)
- Dresden, S. (1987). *Wat is creativiteit? - Een essay*. Amsterdam, Meulenhoff.
- Gadamer, H.-G. (1986). *The relevance of the beautiful and other essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gergen, K.J. (1991). *The saturated self: Dilemmas of identity in contemporary life*. New York: Basic Books.
- Murdoch, I. (2003). *Over God en het Goede* (inleiding en vertaling M. Altorf en M. Willemsen). Amsterdam: Boom.
- Schachtel, E.G. (1984). *Metamorphosis: On the development of affect, perception, attention and memory* (with preface by J.L. Singer). New York: Da Capo Press. (Oorspronkelijke uitgave 1959)
- Ven, J.A. van der (1997). De transformatie van de kerk in de westerse maatschappij. *Tijdschrift voor Geestelijk Leven*, 53, 247-261.
- Zock, T.H. (1990). *A psychology of ultimate concern: Erik H. Erikson's contribution to the psychology of religion*. Amsterdam: Rodopi.